

Dilin yaradıcılığının mümkün mənbələri və nəzəri mülahizələr

¹ Ayəddin Əliyev

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250203017>

Xülasə: Məqalədə dilin yaranması məsələsi elmi müstəvidə nəzərdən keçirilir. Dilin sosial fenomen olmasını nəzərə alaraq onun necə və niyə ortaya çıxdığına dair müxtəlif nəzəri mülahizələr müqayisəli şəkildə təhlil olunur. Müəllif *divine origin* (dini mənşə), səslərin təqlidi, emosional nidalar, ictimai müqavilə, jestlər və əmək teoriyaları kimi klassik hipotezləri sadalayır, onların üstün və çatışmayan cəhətlərini göstərir. Dilin insan şüuru və nitq quruluşu ilə sıx bağlı olduğu vurğulanır; ilk sözlərin sadə səslərdən (onomatopoeik imitasiya, ehtiyatla buraxılan nida səsləri və s.) əmələ gəldiyi təxmin edilir. Dilin universal məhfumlarının formalaşmasında fonetik təsadüflər və fonosematik kodların roluna nəzər salınır. Eyni zamanda, dil və irq məsələsinə münasibətdə tədqiqatçıların qəbul etdiyi antropoloji prinsip xatırladılır: “Heç bir insan dünyaya daxili mədəniyyət və dil qabiliyyəti ilə gəlmir”. Nəticədə, dilin mənşəyi hələ də açılmamış sırr olaraq qalır; bu problemi həll etmək üçün dilçilik, psixologiya, paleoantropologiya və digər sahələrdən gələn multidissiplinar yanaşmaların vacibliyi vurğulanır. Məqalədə təqdim olunan təhlillər bu aktual mövzuya yeni baxış bucağı gətirir və gələcək tədqiqatlar üçün istiqamət müəyyənləşdirir.

Açar sözlər: *dil mənşəyi; nitq nəzəriyyələri; onomatopoeik təqlid; jestlər; dilçilik; antropologiya*

Giriş

Dilin yaranması insan linqvistikasında ən qədim və həlledilməmiş məsələlərdən biridir. Minilliklər boyu tədqiqatçılar və filosoflar dilin ortaya çıxma səbəbini açıqlamaq üçün müxtəlif hipotezlər irəli sürüblər. Belə hipotezlərə tanrı mənşəli (dilə ilahi başlanğıc verildiyi fikri), səs təqlidi (Bow-Wow nəzəriyyəsi), emosional nida (Pooh-Pooh nəzəriyyəsi), maddi obyektlərlə rezonans (Ding-Dong nəzəriyyəsi), ictimai müqavilə (dil insanların qarşılıqlı razılaşması ilə yarandığı fikri), jest və bədən hərəkətləri, eləcə də əmək, əməkdaşlıq kimi təsirlərin səbəb olduğu variantlar daxildir. Nordquist (2025) qeyd edir ki, min illər ərzində bu sahədə “bir çox nəzəriyyə irəli sürülmüşdür – və demək olar ki, onların hamısı tənqiddə məruz qalmış, rədd edilmiş və çox vaxt istehza obyektinə çevrilmişdir”. Hər bir nəzəriyyə dilin yaranması haqda müşahidələrdən yalnız müəyyən bir parça izah etməyə çalışır və heç biri məsələni tam həll edə bilmir. Digər tərəfdən, dilçilik, antropologiya və genetikadan olan mütəxəssislər hələ də dilin başlanğıcını araşdırmaq üçün multidissiplinar yollara müraciət edirlər; Christine Kenneally kimi tədqiqatçılar bu problemi elmdə “ən çətin tapmaca” adlandırırlar.

Dil ibtidai cəmiyyətdə tənha, fərdi proses deyil, sosial-mədəni fenomen kimi formalaşır. Dil və mədəniyyət bir-birini tamamlayır; antropoloqlar vurğulayırlar ki, “*Heç bir insan dünyaya daxili*

¹ Əliyev, A. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, «İbtidai təhsil və məktəbəqədər təlim» kafedrasının müdiri, Lənkəran Dövlət Universiteti, Azərbaycan. ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-8581-209X>

mədəniyyət və dil qabiliyyəti ilə gəlmir". Yəni dil öyrənilir və mənimsənilir, genetik olaraq miras qalmır. Bu yanaşma dilin mənşə prinsipinə də təsir göstərir: dilin təkamülün və ya yaradılışın nəticəsi olduğu sualına cavab axtararkən bioloji, psixoloji və sosial faktorların hamısını birlikdə qiymətləndirmək lazımdır. Beləliklə, bu məqalədə təqdim olunan mülahizələr həm klassik nəzəriyyələri, həm də müasir antropoloji fikirləri (məsələn, etnososioloji yanaşmaları) və bir sıra fonosematik müşahidələri bir araya gətirərək dilin başlanğıcına dair geniş bir spektri nəzərdən keçirir.

Dilin və nitqin insan həyatındakı rolu

Dilin sosial rolunu və onun insan şüuru ilə qarşılıqlı əlaqəsini anlamaq üçün ilk növbədə dilin vacibliyini qəbul etmək lazımdır. Nitq heyvani instinktlərlə doğrudan bir məhsul hesab edilə bilməz, çünki digər canlılar vəhşi mühitdə kommunikasiyaya malik olsa da, onların kommunikasiyası son dərəcə məhdud çərçivədə formalaşır və iradədən asılı dəyişkən deyil. Məsələn, it səsinə qulaq asmadan, başqasının əlində silahını görüb geri çəkilir; arı və qarışqa kimi canlılar kompleks cəmiyyət qura bilsələr də onların "danışığı" aşkar əvvəlcədən kodlaşdırılmışdır. Buna görə də insan dili tamamilə instinkt kimi qəbul oluna bilməz. Eyni zamanda, insan şüurunun varlığı dil funksiyasının əsas şərtlərindən biridir. Şüurun dərəcəsi müxtəlif canlılarda fərqli olsa da, tədqiqatçılar (məs., Şahqubadbəylinin sitatı kimi) vurğulayırlar ki, insan şüuru və ünsiyyət qabiliyyəti bir-birinə bağlıdır: ibtidai insan düşüncə və şüurla ətraf mühiti dərk etdikcə, nitq formalaşmasına yönələn təbii ehtiyac yaranmışdır. Bədənin nəfəslik fəaliyyəti kimi danışma da həyatı əhəmiyyətə malik olduğundan, nitq bacarığı insan atributu olaraq xüsusi qiymətləndirilir.

Müasir dilçilikdə qəbul olunmuşdur ki, insan nitqi həm irsi, həm də öyrənilən elementlərdən ibarətdir. İnsan orqanizmində qidalanma, müdafiə və cinsi reproduksiya instinktləri ilə yanaşı yorğunluq, xəstəlik, yuxu kimi yüzlərlə avtomatik funksiya da şüurdan asılı olmayaraq işləyir. Ana bətnində körpə oksigen üçün öz-özünə nəfəs alır, bir yaşına çatan körpə anasının südündən başqa qidanı qəbul edə bilməz; uşaqlar ağlamaq və müxtəlif qeyri-ixtiyari səslər çıxarmaqla ətrafdan özlərinə informasiyaların çatdırılmasında üstünlük qazanırlar. Bu baxımdan dil də bəzi irsi sistem elementlərinə istinad edərək məcburi qazandığımız bir qabiliyyət hesab oluna bilər. Lakin uşaqlar ikinci bir dili, incə intonasiya ilə danışmağı doğuştan bilmir – bu, onlara sonradan sosial mühitdə öyrədilir. Məsələn, dilçilər qeyd edirlər ki, ana və ata adları fonetik cəhətdən bir çox dildə oxşardır (məsələn, "mama/məma" ana, "papa" ata mənasında; yaxud "da-da" kimi də təkrarolunan hecalar) – bu, əslində körpənin ağlamağa çalışarkən çıxardığı hərəkət səslərini göstərən univeral xüsusiyyət ola bilər.

Nitqin yaranma nəzəriyyələri və əsas mənbələr

Dil tarixi mövzusunda fərziyyələri ümumiləşdirsək, ilkin söz və ifadələrin mənbəyi kimi iki əsas məqamı qeyd edirlər:

- **Təqlid mənbəyi (Bow-Wow nəzəriyyəsi):** Bu fikrə görə ilk sözlər ətrafdakı təbiət səslərinin (məs., heyvan səsləri, küləyin əsintisi, yağışın yağması və s.) imitasiya edilməsi nəticəsində yaranıb. Məsələn, meşə quşunun cəh-cəh səsi, it hürməsi və ya şayiə-səda səsi kimi obyekt səsləri ilkin leksikaya impuls verə bilərdi.
- **Emosional nidalardan yaranma (Pooh-Pooh nəzəriyyəsi):** Bəzi sözlər şəxsin daxili emosiyalarını ifadə etmək üçün özü-özündən ucalan nida səslərindən əmələ gəlmiş ola bilər. Qorxu, heyranət, sevinc kimi duyğular insanın hərəkətsiz bir şəkildə də səslənməsinə səbəb olur (məs., “aho!”, “şo!”, “uh!”). Bu növ interyektsiyalar nisbətən məhduddur, lakin onların üzvi tədricən spesifik dil vahidlərinə çevrilməsi mümkündür.
- **Jest (İşarə) nəzəriyyəsi:** Dəstə şəklində ilk insanlar jest və işarələrlə kommunikasiyanı formalaşdırdıqları halda, sonradan bu hərəkətlərin səsli ifadəyə çevrildiyi düşünülür.
- **Əmək və ritm nəzəriyyəsi (Yo-He-Ho nəzəriyyəsi):** Ağır fiziki iş və əmək zamanı yaranan ah-nalələr, ritmik nərildəmələr insan nitqinin başlanğıcında rol oynamış ola bilər.
- **Sosial müqavilə nəzəriyyəsi:** Dilin müəllifi Şotland filosofu Thomas Hobbes-un adətən dəstəlik əməkdaşlıq anlayışına əsaslanan, insanların bir-biri ilə başa düşmək üçün anlaşma yolu axtarması ideyasıdır.
- **Dini (Tanrıverdi) mənşə nəzəriyyəsi:** Ənənəvi inanclara görə, dil insanlara ilahi surətdə bəxş edilmiş xüsusiyyətlərdən biridir. Bu yönümlü fikirlər dilin təsadüfən əmələ gəlmədiyini, varlığına ali məqsədin səbəb olduğu düşüncəsini ifadə edir.

Bu fərziyyələrdən hansı birinin əsas olduğunu müəyyən etmək çox çətindir; Nordquist (2025) qeyd edir ki, tarix boyu irəli sürülən klassik nəzəriyyələrin heç biri müasir dilçilik baxımından tam qənaətbəxş nəticə vermir. Hər bir nəzəriyyə yalnız dilin bir cəhətini izah etməyə çalışmışdır, lakin dilin təkamülü çoxsahəli fenomen olduğundan vahid izahat yox dərəcədə yetərlidir. Bu gün dilçilər çox vaxt qeyd edirlər ki, dilin yaranma sualına cəmiyyət, neyroloji fon, bioloji evrim, psixoloji amillər və hətta mədəni faktorlar birlikdə cavab verməlidir. Məsələn, Ş. Nordquist yazır: “Məncə, bu sual tarixən və gələcəkdə elmi baxımdan tam olaraq cavablandırılmayacaq, çünki dilin başlanğış tarixi mövzusu elmdə ‘ən çətin tapmaca’dır”.

Səslərin təqlidi və ilkin nitq kodları

İlk sözlərin formalaşmasında tədqiqatçılar müxtəlif səsləri “ləvayət” (fonosema) kimi qəbul edirlər. İnsan ağılında müəyyən səslər meşə və tarlalardan gələn səsləri çağırır. Məsələn, ana sözünün dünyanın bir çox dilində uyğun formasının olması təsadüf deyil. Körpələrin doğulandan sonra çıxardıqları “ma-ma”, “ba-ba”, “na-na” tipli sait və burunlu səslərin sonradan ana və ata anlayışını ifadə edən sözlərə çevrilməsi ehtimal edilir. Belə ki, Azərbaycan, türk dillərində **ana/anane**, ingilis və rus dillərində **mama, mom**; fars dilində **madar**; alman dilində **Mutter**

kəlimələri ilkçağda uşaqların təkrarladıkları səslərdən törənmiş ola bilər. Bu nümunə göstərir ki, dil formalaşmasında bəzi qəlib səslər (məs., *m*, *n*, *p*) demək olar, qlobal fonosematik status qazanmışdır.

Bu yanaşmanı genişləndirdikdə bəzi dillər üçün fonosemalar aşkarlanır. Məsələn, Azərbaycan dilində “*qa-*” hecası ilə başlayan onlarla söz var ki, bunlar semantik cəhətdən “yuxarı”, “hündür”, “böyük” kimi anlayışlarla bağlıdır: **qadın/kağaz** (böyük, bilmiş?), **qədim** (ən qədim), **qarğa** (göydən gələn quşun səsi), **quş** (yuxarı uçan varlıq), **qulaq** (yuxarıda yerləşir), **qaya** (uçuqda ucalan), və s. Bu uyğunluq təzahürü *fonosema* adlanır. Məhz **qa-** səsi göydən gələn quş səslərinə oxşadığı üçün geniş anlam yelpazəsinə malikdir. Müxtəlif dillərdə də belə fonosemalar mövcuddur: misal üçün Talış dilində **kaq**, **kafə**, **kiva**, **kox**, Rus dilində **гоголь** (**goğol** – **toyuq**), **крик** (**krik** – **qışqırıq**), **гара** (**qağa** – **qaz növü**) kimi sözlər fonetik cəhətdən birləşir və yuxarıya aid fikirləri təsvir edir. Eyni zamanda, bəzi səslər konkret obyekt səslərini ifadə etməkdə istifadə olunub: məsələn, inək-öküz səsinə göstərən **ba-**, **bə-**, **bu-** kimi hecalar müxtəlif dil vahidlərinin əmələ gəlməsinə təkan verə bilər. Bu cür fonosematik təhlillər dilin ilkin dövründə səslərlə məna arasında potensial əlaqələrin mövcud ola biləcəyini göstərir.

İlk nitq mənbələri: Dilçilikdə tez-tez vurğulanır ki, ilkin sözlər çox sadə səslərdən ibarət olub. İnsan cəmiyyəti tələbat yaratdıqca, boyukdan-başa doğru inkişaf istiqamətində ilk leksik vahidlər bir və ya bir neçə səslilik (monosilabik) nidasalardan formalaşa bilər. Məsələn, insan quşa qumar səslərini, küləyin sürüyə-sürüyə səsinə eşidəndə bu səsləri təqlid edib müəyyən sifətlər (uğurlu, uca, sakit) anlayışı üçün baza rolunu oynayan sözlər yaratmış ola bilər. Beləliklə, ilkin insanın danışa bilməsi üçün iki yolla səs materialı yaradılmışdır:

- **Təqlid yoluyla yaranan sözlər:** Heyvanların, quşların, təbiət hadisələrinin səslərini eşidərək təkrarlamaqla formalaşan ilk sözlər. Məsələn, “**mən-mənə**” (dəvə quşunun nida səsi), “**kakilə**” (qurbağa səsi) kimi səsə dayanan köklər sonradan çoxlu təsviri sözlərin əsasını təşkil etmişdir.
- **Emosional nida səsi əsasında yaranan sözlər:** Dərin emosional respons (qorxu, heyranət, sevinc) zamanı insanın inadla çıxardığı nida səslərindən törəyən leksik vahidlər. Məsələn, qəfil qorxu anındakı “**əə!**”, sevincə bağlı “**oi!**” tərzli səslər sonradan müəyyən söz və ifadələrin ibtidasını vermiş ola bilər.

Hər iki mənbə paralel fəaliyyət göstərdiyi üçün onların ikisindən hansının öncə gəldiyini dəqiq bilməsək də, bəşəri kommunikasiyanın təməlində bu növ təbii səs mənbələrinin dayandığı qənaətinə gəlmək olar.

Dil və irq – antropoloji perspektivlər

Bəzən dil və insan irqinin bir-biri ilə bağlı olub-olmadığı müzakirə olunur. Tarixi baxımdan müxtəlif məzhəblər bu mövzuda fərqli fikirlər səsləndirsə də müasir antropologiyada aydın prinsip

mövcuddur: dil mədəni əsrliyə bağlı, irsən ötürülən xüsusiyyət deyil. Məsələn, Amerika Antropoloqlar Assosiasiyasının rəsmi bəyanatında bildirilir: “*Heç bir insan dünyaya daxili mədəniyyət və dil qabiliyyəti ilə gəlmir*”. Bu, o deməkdir ki, müxtəlif genetik tiplərin nümayəndələri istənilən mədəniyyəti və dili öyrənə bilirlər. Faktiki araşdırmalar göstərir ki, Afrikada doğulan bir insan Avropada, Asiyada yaşasa belə nəsillər boyu tamamilə yeni insan növünə çevrilmir. Genetik variasiyalar məhduddur; milli xüsusiyyətlərin meydana gəlməsi əsasən ətraf mühit, yaşayış tərzı və mədəni təsirlər nəticəsində baş verir. Deməli, dilin uyğunlaşması və dəyişməsi də bu cəmiyyətin tarixi-mədəni kontekstində baş verən prosesdir. Fərqli dil ailələrinin oxşar leksik strukturları tapıla bilsə də (məsələn, say və ailə adları və s.), bu köklü bir ortaq genetik başlanğıc demək deyil. Nordquist (2025) və digər müasir tədqiqatçılar vurğulayır ki, dil təkamülü – “ən çətin tapmaca” olduğu üçün – bu məsələlərdə ehtiyatlı olmaq lazımdır.

Nəticə

Dilin yaranmasıyla bağlı elmi diskussiya hələ də davam edir və bu problemi tamamilə həll edə biləcək universal konsepsiya yoxdur. Təqdim olunan mülahizələr göstərir ki, dilin başlanğıcı həm bioloji, həm psixoloji, həm də sosial aspektləri ilə təhlil edilməli, ənənəvi nəzəriyyələr yenidən nəzərdən keçirilməlidir. Dilin formalaşmasında akustik təqlid, emosional əmələ gəlmənlər, insan şüuru və cəmiyyətin əmək modeli qarşılıqlı təsir edən elementlərdir. Bu əhatəli məsələni həll etmək üçün genetik, etnoantropoloji, neyrolinqvistik və arxeoloji məlumatlardan ibarət sənədlər toplusuna ehtiyac var. Düşünürük ki, gələcək tədqiqatlarda multidissiplinar baxışlar – dilçilik, psixologiya, genetik tədqiqatlar və insanın paleohistoriya arxeologiyası arasındakı sinerji – dilin mənşəyi problemlərinə daha obyektiv cavab tapmağa kömək edəcək. Məhz bu cür yanaşma “dil yaranması”nın sirrini qismən də olsa açmağa istiqamət verə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

- American Anthropological Association. (1998). *Statement on race*. Washington, DC: American Anthropological Association.
- Axundov, A. (2006). *Ümumi dilçilik: Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları*. Bakı, Azərbaycan: Sorq-Qərb.
- Burlak, S. A. (2011). *Proischozhdenie yazyka: fakta, issledovaniya, gipotezy* [Dil yaranması: faktlar, tədqiqatlar, hipotezlər]. Moskva, Rusiya: Astrel-Corpus.
- Cremo, M. A., & Thompson, R. L. (1993). *Forbidden archaeology: The hidden history of the human race*. New York, NY: Bhaktivedanta Institute.
- Gumilev, L. N. (2013). *Etnogenez i biosfera Zemli* [Etnogenez və Yer biosferası]. Sankt-Peterburq, Rusiya: Azbuka.

Nordquist, R. (2025, May 9). *5 theories on the origins of language*. ThoughtCo. Giriş tarixi: 2025-08-15, <https://www.thoughtco.com/where-does-language-come-from-1691015>

Qurbanov, A. (1972). *Ümumi dilçilik məsələləri*. Bakı, Azərbaycan: Elm.

Reformatskiy, A. A. (2006). *Vvedenie v lingvistiku* (5-ci nəşr). Moskva, Rusiya: Aspekt-Press.

Yakushin, B. V. (1984). *Gipotezy o proiskhozhdenii yazyka* [Dil yaranması hipotezləri]. Moskva, Rusiya: Nauka.

Received: 10.08.2025

Revised: 11.08.2025

Accepted: 18.08.2025

Published: 25.08.2025